

УДК 37.03

Розіна О.В.,*кандидат історичних наук, доцент МГОУ, АСОУ, м.Москва, Росія*

МОРАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ В СУЧАСНОМУ ВИХОВАННІ: ЗУМИСНА ПІДМІНА ЧИ ВИПАДКОВА СУБСТИТУЦІЯ?

У статті проводиться аналіз сучасного трактування окремих моральних категорій і педагогічних понять і робиться висновок про їх системному спотворенні, що пов'язано з пануванням релятивізму, як в суспільних відносинах, так і у філософії освіти.

Ключові слова: субституція, духовно-моральне виховання, дух, душа, релятивізм.

Розіна О.В. Нравственные категории в современном воспитании: умышенная подмена или случайная субституция?

В статье проводится анализ современной трактовки отдельных нравственных категорий и педагогических понятий и делается вывод об их системном искажении, что связано с господством релятивизма, как в общественных отношениях, так и в философии образования.

Ключевые слова: субституция, духовно-нравственное воспитание, дух, душа, релятивизм.

Rozina O.V. Moral categories in modern education: intentional replacement or occasional substitution?

The article analyzes the modern interpretation of individual moral categories and pedagogical concepts and concludes that their systemic distortion is caused by dominance of relativism, both in public relations and in philosophy of education.

Key words: substitution, moral-spiritual education, spirit, soul, relativism.

Субституція – термін юридичний, що з латинської мови означає «ставлю замість», «призначаю натомість». В юридичному праві він зазвичай означає призначення субститута – запасного спадкоємця. У ширшому сенсі субституція означає заміщення одного іншим, звичайно функціонально схожим за властивостями та за призначенням. Наприклад, заміна одного металу спорідненим ін-

шим як у хімії, так і в техніці, одного звуку в іноземній мові іншим звуком у запозиченій мові, одного лікарського препарату аналогічним іншим і т.д.

Однак субституція не є суто науковим терміном, оскільки її принципи реалізуються в практиці суспільних відносин. Наприклад, замість виконання своїх посадових обов'язків службовець обирає собі ряд інших, які й виконує. Для цього існує ряд перевірених прийомів, якими володіє «майстер субституції». Наприклад, нескінченна підготовка до здійснення самого заходу (вивчення необхідності його проведення, альтернативних способів здійснення, консультації з фахівцями, поетапний рух до мети тощо) або захопленість побічними заняттями, видимість діяльності і т.д. Фактично йдеться не про здійснення реальної справи, а про отримання особистого задоволення, тобто про розвиток того, що в релігійній практиці має назву пристрастей.

У політичній сфері діячі всіх рівнів, які дотримуються принципів субституції, будуть без кінця виступати з ідеєю важливості, наприклад, духовно-моральних начал у суспільстві, але нічого не зроблять, коли справа дійде до виконання обов'язків, покладених на них зайнятими посадами, у тому числі й із реалізації тих ідей, із якими вони виступали самі. Все це прямо стосується і педагогіки та виховання, бо при субституційному підході до вирішення освітньо-виховних завдань відбувається, з одного боку, втрата професійних компетенцій у самих вихователів, а з іншого боку – підміна мети й суті процесу виховання його видимістю.

Тому метою статті є провести аналіз сучасного трактування окремих моральних категорій і педагогічних понять.

Проблема некомпетентності вихователя тут розглядатися не буде, оскільки вона вимагає спеціального аналізу. Проте відзначимо її багатоплановість і тісний зв'язок із загальним падінням професіоналізму. Як відзначав ще російський філософ І.А. Льїн, «Росію згубила напівнаука. Згубила її прихованою в ній спокусою й отрутою. ...Людина, що зводить усе глибоке до дрібного, все витончене до грубого, все складне до простого, все духовне до матеріального, все чисте до брудного і все святе до низького, є сліпець і спустошник культури. Людина, уявивши, ніби все знає і все розуміє і може всіх повчати та наставляти, не знає насправді нічого й навіть не підозрює про це у своєму незнанні, що й передається словом «наївність» [1].

Зупинимося на підміні мети та суті самого процесу духовно-морального виховання його видимістю. Цікаво відзначити, що субституція як «одне замість іншого», суголосна за змістом префіксу «анти-», який, окрім значень «проти», «контр-», має ще одне значення – «замість» – і вживається для позначення протилежності та ворожості: «антирелігійний», «антицерковною», «антихрист» і т.д. Ми живемо в епоху підміни, коли замість справжнього (істинного) нам пропонується сурогат як побутових речей, так в ціннісних орієнтирів. При цьому доводяться безсумнівні переваги такої заміни – легкість матеріалу, нижча ціна, швидше виготовлення тощо. Під виглядом оригіналу ми отримуємо ерзац. Через деякий час починаємо помічати обман, але нам шкода витрачених зусиль, часу та коштів на придбання оригіналу. Так субститут замінює оригінал.

Ця проблема не є сучасною – вона стара, як і світ і повторюється в житті кожного з нас, як і в житті Адама і Єви, які хотіли «стати як Бог, що знає добро й зло», але побачили, що «нагі» . Але коли б мотиви обману були зрозумілими, ніхто не став би обманюватися. Отже, субституція, як «анти-оригінал» і «не-оригінал» існує тільки завдяки приховуванню її цілей.

Але чи випадковим є таке приховування, якщо мова йде про моральні категорії та поняття?

Якби виховання було спрямоване на формування у вихованців певного способу життя, а духовно-моральне виховання – й на формування навички вирішення головних питань – про добро і зло і про сенс життя, то завдання вихователя полягало б у тому, щоб дати дитині справжні критерії в її вільному виборі між добром і злом, скерувати її волю на розвиток чеснот і моральної свідомості, навчити протистояти злу, допомогти знайти духовні орієнтири та сенс життя.

Підміна істинної цінності духовно-морального виховання уявним сурогатом, звичайно, є зумисною дією, яка кінцевою метою має заміну способу життя з чесноти й моральної свідомості на вади й розпусту, на низькі сенси життя, на хибні духовні орієнтири. Однак процес виховання не може існувати на принципах зла і вад, інакше він втрачає свою сутність: не можна «сіяти нерозумне (дурне), недобре (зле) й невічне (тимчасове)». І якщо буде видно всі мотиви, ніхто не захоче бути обманутим.

Для підсилення маніпулятивного впливу використовується принцип субституції, – в основному для заміни моральних категорій у сучасному вихованні, коли справжні цілі таких підмін не проголо-

шуються, а сам процес виглядає ніби випадковим через декларовану «відсутність різниці в поняттях». Розглянемо лише два конкретні приклади – поняття духовно-морального виховання й поняття совісті.

Звернемося до словників. У Великій радянській енциклопедії дух визначається як філософське поняття про нематеріальне начало, похідне від первинної матерії. Тут дух у практичному плані виховання через філософський раціоналізм ототожнюється з психологічними здібностями, мисленням і свідомістю, що (в тлумачному словнику Ожегова) доповнюється поданням про начало, яке визначає подальшу дію за принципом «У здоровому тілі – здоровий дух». Але далі цього тлумачні словники не йдуть: в них або відсутнє поняття «духовний», або воно визначається як «релігійне й церковне», «надприродне божественне начало», що не узгоджується з термінами секуляризованому науки. Таким чином, поняття духу в світське розуміння інкорпоровалося, а поняття духовного в секуляризованій науці відсутнє. Але при цьому є уявлення про душу, існують науки, які її вивчають – психологія, і лікують – психіатрія. Тож про яке духовно-моральне виховання йдеться в сучасній вищій і середній школі?

Протиріччя між наявністю поняття духу та відсутністю уявлення про духовний з'ясовне – пов'язане з обмеженістю матеріалізму, який визнається світською наукою єдиною правильною базою. Світська антропологія виходить із уявлення про людину як подвійну приватну істоту, що має тіло та душу, причому душа – це не окрема субстанція, а властивість високоорганізованої матерії, при цьому свідомість вважається або синонімом душі, або її проявом. Тому психологія вивчає властивості свідомості, а психіатрія лікує, різними методами змінюючи якісні характеристики високоорганізованої матерії. Але обмеженість секулярної науки проявляється в тому, що вона не може тільки в матеріальних категоріях пояснити несвідомі процеси. Для цієї мети ще в XIX столітті було введено суперечливе поняття підсвідомості, результати дії якої пропонується сприймати на віру.

Матеріалістичне уявлення про дві приватні сутності людини не стало просто однією з наукових гіпотез, а було покладено в основу філософії та теорії виховання. Спираючись на такі уявлення про душу, нам пропонують формувати в учнів певний світогляд і спосіб життя. Визнання наявності в людини душі при запереченні її Творця призводить у секулярній педагогіці до виникнення антропоцентричної установки на самодостатність людини в її «безбожному» існуванні.

Цінності секуляризованого світогляду – виключно матеріальні, сенс життя – в отриманні задоволень, а моральні норми – це юридично необхідні умови регулювання суспільного життя. Залучення до них можливе через два шляхи соціалізації – просвіту й освіту, тобто шляхом «зовнішнього прищеплення». Однак вчасно не задоволені запити духу компенсуються за рахунок інших сфер, що призводить до розладу в ієрархії психічних сил, фізичного чи морального саморуйнування особистості. У цьому полягає причина аномальних явищ у поведінці, загальної моральної деградації особистості.

До категорії задоволення належать і естетичні насолоди. За такого підходу духовна спадщина Церкви – це велич церковної архітектури, краса іконографічних образів і гармонія церковної музики. У поданні секулярної педагогіки це є культурологічний підхід до викладання православної культури в світській школі. Духовно-моральне виховання в сучасній школі фактично стає естетичним, оскільки не формує православної моральної свідомості й відповідної поведінки, не навчає людину православного способу життя, не спонукає її до внутрішнього преображення.

У православної культурі існує чітке розуміння душі та духу. Душа – створена Богом самостійна, особиста, розумно-вільна сутність, а дух – вища здібність душі, за допомогою якої людина пізнає Бога. В ієрархії православних цінностей дух – первинний. Який дух пов’язує людей у православної Церкві? Дух любові, милосердя, співчуття, терпіння, прощення і т.д. Це ті позитивні моральні властивості характеру людини, які визначаються її волею і вчинками. У християнській культурі їх називають чеснотами. Тому етичне відродження суспільства починається тоді, коли людина незалежно від свого нинішнього внутрішнього стану та становища в соціумі, вільно та свідомо обирає для себе шлях чесноти, тобто підкори законам, закладеним у духовній спадщині Церкви.

Це певна система моралі є практичною частиною християнського світогляду, яка, на відміну від секулярної, не прищеплюється ззовні як форма дотримання зовнішнього (юридичного) закону, а формується зсередини шляхом перетворення особистості самої людини, бо забезпечує єдність думки та почуття, слова та діла, переконань і поведінки в її діяльності. Це перетворення відображене в церковному мистецтві: німби православних святих відображають внутрішню чистоту та цнотливість людини, в той

час як у католицизмі, наприклад, вони розміщуються над головою у вигляді «шапочки» – як нагорода згори. Секулярна педагогіка, спираючись на розроблену антропологічну систему, не може дати чіткого розуміння моральних категорій. Візьмемо, наприклад, уявлення про совість, яку ця педагогіка трактує лише як почуття в душі людини.

Таку позицію широко репрезентують наявні словники. Для одних це – категорія етики, що характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання та виробляти самооцінку здійснюваних вчинків; одна з форм моральної самосвідомості особистості. Очевидно, що при такій постановці питання відсутнє поняття про зразок для самоконтролю і головне – критерії його відбору, крім приватного, часто емпіричного розуміння добра і зла. Але кожна людина з особистого життєвого досвіду знає, що вибір учорашнього дня тоді здавався справжнім і правильним, проте сьогодні може виглядати помилкою, виправити яку власними силами вже неможливо. Ніхто не став би обманюватися, якби усвідомив усі наслідки обману. Для інших совість – це потреба відповідати за свої дії. Але не зрозуміло, як виникає ця потреба. Треті називають совістю емоційний стан, який формується під впливом когнітивного дисонансу між тим, що є, і тим, що «повинно» бути, й підкреслюють її зв'язок із суспільною мораллю. Однак вони не відповідають на питання: що лежить в основі моралі, прийнятої в даному суспільстві?

Для православної педагогіки совість – це голос Божий в душі людини, а виховання совісті полягає в її пробудженні, зміцненні і просвітлінні, що можливо на шляху духовного зростання при благодатній допомозі Церкви.

При секулярному підході спосіб життя православних людей – ритуали, обряди та традиції певної групи вірян або навіть етнографічний матеріал. Толерантність, що розуміється як рівність будь-яких світоглядів, вимагає поваги до подібних вистав поряд із повагою до способу життя тих, хто вважає себе прихильником іншого релігійного чи безрелігійного світоглядного вибору.

Цей підхід відповідає сучасній релятивістській філософії, що змінила вже немодний атеїзм. Релятивізм – це переконання, що немає єдиної істини, однакової для всіх людей, а є безліч істин, зручних, корисних і переконливих для одних осіб і груп, але не-

прийнятних для інших. Основні принципи релятивізму як філософсько-світоглядної концепції, були сформульовані ще в античності Протагором і фактично їх можна звести до однієї фрази: «Людина є мірилом всіх речей», тобто істина та брехня відносні й визначаються самою людиною. У сфері пізнання він веде до скептицизму; у сфері моралі – породжує конформізм; у релігії – толерантність і вимогу усунути теологічні передумови з розуміння ключових подій Священної історії, трактуючи їх лише як способи пізнання, але не самі події, тобто заперечуючи їх реальність. У релятивізмі істина та брехня відносні й визначаються самою людиною, а моральні закони не існують об'єктивно, тому що жодне моральне судження не можна вважати ні істинним, ні хибним: кожна людина має право дотримуватися тих принципів, які їй зручні, й будь-яка точка зору в моралі однаково виправдана.

Але лукавство релятивістського підходу полягає в тому, що, на відміну від примітивного атеїзму, він не заперечує Бога для тих, хто хоче вірити в Нього, але допускає Його існування лише як ідеї, а не як Особистості, присутньої в нашому світі. Адже якщо Бог – об'єктивна реальність і абсолютна цінність, то з Ним треба рахуватися й вибудовувати відповідну моральну систему, а це суперечить фундаментальним підставам релятивізму.

Саме небажання визнати реальне існування абсолютного морального ідеалу є підставою для спотворення святоотецького розуміння основних моральних категорій і педагогічних понять. Адже в святоотецькій парадигмі немає рівності між добром і злом, правдою і брехнею, свободою і розпущеністю. Визнання цієї істини тотожне краху релятивізму та секуляризованої педагогіки. Тому в сучасній педагогіці та психології спотворення основних моральних категорій є системним.

Ці підміни стали особливо небезпечні з уведенням у сучасну педагогічну лексику та практику споріднених понять «духовно-моральне виховання» та «духовно-моральна культура». У сучасних науково-педагогічних дослідженнях під «духовністю» розуміють якусь «внутрішню мораль», культуру, інтелігентність і т.д. Моральне ж трактується не інакше як «зовнішня мораль», прищеплення якої можливе шляхом цілеспрямованого педагогічного впливу.

Тому для релятивістів духовна спадщина Церкви – це не Сам Бог і Його моральні закони, а зовнішній прояв духовності, її видимі образи – церковні будівлі, іконопис, музика тощо. А Бог – у

кожного свій, такий, яким людина хоче Його бачити. Мати «свого бога» (такого, як хочеться) комфортно, але це не вирішує проблеми морального відродження особистості й суспільства. Проголошуючи принцип безумовної терпимості у моралі й відносності добра та зла, прихильники релятивізму фактично виправдовують усяке зло та знищують усі моральні мірила, підкреслюючи умовність і ситуативність моральних норм.

Секуляризована педагогіка ставить за мету всебічне виховання особистості. Однак воно не передбачає ієрархічності (дух-душатіло) та чітких (абсолютних) критеріїв особистого морального вибору (добро-зло). А розвиток усіх сторін особистості без її ієрархічних стрижневих підстав приводить до змішання в індивідуальній свідомості критеріїв добра і зла, робить їх відносними, тому залежно від поточних потреб вони легко змінюються. Саме проблема вибору вектора виховання особистості (всебічний розвиток або ієрархічне пристрій) є світоглядним вибором між принципами секуляризму та православної педагогіки, моральними цінностями «суспільства споживання» та православною моральною культурою у формуванні особистості й міжособистісних зв'язків.

На відміну від релятивізму, в православної культурі моральні цінності абсолютні, бо абсолютним є їх джерело. Бог володіє повнотою досконалості, і Він – святий (Лев.11: 44). Але це не віддалена святість, а можливість кожного стати їй співпричетним, бо Новий Завіт явив повноту Божества в людській плоті, й була заснована Церква як Тіло Христове. Заповіді блаженства – це шлях до щастя, бо «блаженний» у буквальному перекладі означає «щасливий».

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що підміна абсолютного ідеалу в духовно-моральному вихованні є не випадковою субституцією, а зумисною дією щодо зміни способу життя та вектора виховання. Вона фактично стверджує можливість формування здатності у «безбожної» людини самій визначати істинність «добра і зла» в своєму житті, що поглиблює її моральну деградацію під виглядом набуття нею справжньої свободи і не вирішує проблем духовного відродження суспільства.

Список використаної літератури та джерел:

1. Ильин И.А. Академическое несчастье молодых поколений. Наши задачи. – Т.1 / И.А. Ильин // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://apocalypse.orthodoxy.ru/problems/026.htm>